

V. LABUTIS

KILMININKAS IR SAVYBINIAI ĮVARDŽIAI

Lietuvių, kaip ir kitų ryškių flektyvinių kalbų, kilmininkas dėl savo funkcijų nevienodumo ir vartosenos įvairovės linksnių teorijai kelia sunkiausių problemų¹. Atskirų leksikos mikrosistemų kilmininkai turi dar ir specifinių savitumų. Vieną iš tokių mikrosistemų sudaro asmeniniai, savybiniai ir sangražiniai įvardžiai², apie kurių santykius įdomių minčių yra paskelbęs V. Žulys³.

Įdomu pažiūrėti, kaip pagal V. Žulio daromą išvadą, kad lietuvių kalbos formos *mano, tavo, savo* esą tikri antrieji asmeninių įvardžių *aš, tu* ir sangražinio *savęs* kilmininkai, reikėtų aiškinti kitų panašios sandaros kalbų asmeninių ir savybinių įvardžių santykiavimą. Be to, tiek minėtame straipsnyje, tiek „Kalbotyroje“ pasirodžiusioje replikoje⁴ ar ne per mažai vertinamas semantikos vaidmuo?

Linksnių sintaksines semantines funkcijas galima apibūdinti kaip įvairias semantinių požymių kombinacijas. Pagal vyraujančią semantinę požymį pirmiausia išsiskiria trijų tipų kilmininko linksnio semantinės funkcijos: objektinės, subjektinės ir atributinės. Objektinės funkcijos kilmininkai toliau dalijasi į veiksmo objekto (*laukti draugo, nevežti šieno*) ir ypatybės turinio (*pilnas vandens, daug žmonių*); subjektinės – į aktyvaus veiksmo (*atplaukia laivų*) ir pasyvaus veiksmo (*vėjo nulaužta šaka, žmogaus eita*); atributinės – į posesines, arba savybines (*tėvo batai*), ir nusakomąsias atributines (*gėrios paukštis*). Objektines ir subjektines funkcijas sieja tai, kad jas atlieka kilmininkai, užimantys daiktavardiškojo žodžio poziciją, o atributinės funkcijos kilmininkai iš esmės eina būdvardiškojo žodžio pozicijoje⁵.

¹ Indoeuropiečių genetyvo interpretacijos sudėtingumas nurodytas jau ne kartą, žr.: Heinz A. Genetivus w indoeuropejskim systeme przypadkowym. – Warszawa, 1955; Булыгина Т. В. Неглагольные сочетания с родительным падежом в современном литовском литературном языке. – Славянское языкознание (Сборник статей). М., 1959, с. 217–218.

² Asmeniniai, savybiniai ir sangražiniai įvardžiai į bendrą centrinių įvardžių grupę jungiami vienoje iš naujesnių anglų kalbos gramatikų, žr. Quirk R., Greenbaum S., Leech G., Svartvik J. A Grammar of Contemporary English. – New York–London, 1972, p. 206–207.

³ Žulys V. Vadinamųjų nekaitomųjų įvardžių vieta lietuvių kalbos gramatinėje sistemoje. – Baltistica, 1969, t. 5 (2), p. 167–177.

⁴ Žulys V., Girdenis A. Replika. – Kalbotyra, 1978, t. 29 (1), p. 122.

⁵ Skirstant linksnių funkcijas į primarines ir sekundarines (J. Kurilovičius, kiek kitaip A. V. de Grotas), kilmininko primarine funkcija paprastai laikoma atributinė, plg. A. V. de Grotas, *mintis*

Asmeninių įvardžių kilmininkai *manęs, tavęs* ir sangražinio įvardžio forma *savęs* atlieka tik objektines funkcijas. Vadinasi, lyginant su daiktavardžių kilmininkų funkcijomis, formų *manęs, tavęs, savęs* funkcijos yra gerokai ribotos, savotiškai asimetriškos. Atributinės savybinės ir subjektinės funkcijas reiškiamo formomis *mano, tavo, savo*. Plg.: *Nei aš noriu tavo turtų* (atrib. savyb.), *nei tavęs* (obj.) (Nemunaitis). *Be reikalo tavo verkta, Petrule* (subj.) (Tauragnai). *Baigėsi tavo guduravimas* (subj. su atrib.) (J. Avyžius)⁶. Vis dėlto nei formų *manęs, tavęs, savęs* vartosenos asimetriškumas, nei tai, kad dalį kilmininkams būdingų funkcijų atlieka žodžiai *mano, tavo, savo*, dar neįrodo, jog pastarieji yra kilmininkai: 1) gramatiniai reiškiniai gali būti ir asimetriški; 2) asmeninių įvardžių kilmininkų formos tik objektinę funkciją atlieka ir, pavyzdžiui, rusų kalboje, o savybinę ten „pasiėmę“ būdvardiškieji savybiniai įvardžiai, plg.: *Он ищет тебя; Он взял твою книгу*; analogiška padėtis ir lotynų kalboje: *Non oblitus sum tui* („Nesu tavęs pamiršęs“); *Defendo patriam tuam* („Gini savo tėvynę“).

Kad formos *mano, tavo, savo* atlieka tą pačią sintagminę konstrukcinę funkciją, kaip ir kilmininkai, V. Žulys įrodė kitu keliu – atkreipdamas dėmesį į pavyzdžius, kuriuose su jomis derinami kitų žodžių kilmininkai, plg.: *Mažo tavo plaukai buvo šviesūs* (Daukšiai)⁷.

Semantikos kriterijai nė kiek ne mažiau svarbūs, negu paradigminių ar sintagminių santykių. Pripažįstant turinio ir raiškos planų asimetriškumą ir visai nebūtiną formų ir jų semantinių sintaksinių funkcijų izomorfiškumą, vienaip galima traktuoti daiktavardžių kilmininkų savybinę funkciją, kitaip formų *mano, tavo, savo*.

Kadangi formos *mano, tavo, savo* absoliučia dauguma atvejų atlieka savybinę semantinę funkciją, kalbančiojo sąmonėje jos, matyt, pirmiausia (ar vien tik) asocijuojasi su savybine funkcija, todėl „posesiškumas“ tampa neatskiriamu, individualiu formų *mano, tavo, savo* semantiniu požymiu, t. y. leksine jų reikšme. Tai tas pats semantinis požymis, kuris būdingas ir bendrinės kalbos periferijoje funk-

dėl lotynų kalbos kilmininko: „Dauguma iš jų (kilmininko vartosenos atvejų. – V. L.) yra ne kas kita, kaip leksiniai ar tik situaciniai variantai primarinės kilmininko vartosenos, reiškiančios daikto su daiktu santykį (denoting thing-to-thing relation)“ žr. de Groot A. W. Classification of Cases and Uses of Cases. – In: For Roman Jakobson. Essays on the Occasion of His Sixtieth Birthday. The Hague, 1956, p. 188. Tačiau jokio sinchroninio semantinio ryšio tarp lietuvių kalbos kilmininko objektinės ir atributinės funkcijų, atrodo, nematyti.

„Lietuvių kalbos gramatikoje“ (t. 1, p. 186) bandyta kilmininko vartoseną pirmiausia skirti į dvi grupes, deja, objektinės funkcijos ten išskaidytos: veiksmo objekto – prie kilmininkų su veiksmažodžiais, o ypatybės objekto – prie kilmininkų su vardažodžiais.

⁶ Daugiau pavyzdžių žr. minėtame V. Žulio straipsnyje.

⁷ Dėl specifinės leksinės reikšmės formos *mano, tavo, savo* su būdvardiškaisiais žodžiais santykiauja tik ypatingais atvejais: arba kai pastarieji yra aktualizuoti (eina savotiškais predikatyvais, kaip pateiktame pavyzdyje), arba samplaikiniuose vienetuose *mano paties, mano vieno*, kur nėra tikro derinimo, o tik formų paralelizmas.

cionuojantiems savybiniais įvardžiams *manas, tavas, savas*⁸. „Posesiškumo“ požymis yra pagrindinė kliūtis, trukdanti formas *mano, tavo, savo* įtraukti į žodžių *aš, tu, savęs* paradigmas, nes pastarųjų kitos formos to požymio neturi. Įvardžius *aš, tu, savęs* ir atitinkamai *mano, tavo, savo* sieja kitas semantinis požymis – skyrimas pirmojo, antrojo asmens ir asmens, kuris sutampa su sakinio veiksmiu. Tačiau vėl tą patį galima pasakyti ir dėl *aš, tu, savęs* santykio su *manas, tavas, savas* (ir su jų vediniais *maniškis, taviškis, saviškis*).

Taigi su savybiniais įvardžiais *manas, tavas, savas* formas *mano, tavo, savo* sieja du semantiniai požymiai, o su *aš, tu, savęs* – tik vienas. Formų raidos atžvilgiu tarp pirmųjų greičiausiai taip pat artimesnis ryšys, negu su *aš, tu, savęs* formomis. Peršasi išvada: gal formos *mano, tavo, savo* laikytinos įvardžių *manas, tavas, savas* kilmininkais? Tokiai išvadai labai prieštarauja sintagminis *mano, tavo, savo* funkcionavimas – tai, kad jos nederinamos su daiktavardžiais, o ypatingais atvejais pačios gali turėti derinamųjų žodžių.

Dėl „posesiškumo“ požymio persvaros ir savybinius įvardžius *mūsų, jūsų, jo, jos* skiriame kaip homoniminius vienetus nuo įvardžių kilmininkų *mūsų, jūsų, jo, jos*. Daiktavardžių individuali leksinė reikšmė tiek ryški, kad savybinė funkcija jiems lieka viena iš daugelio semantinių sintaksinių funkcijų ir nenutraukia kilmininkų leksinio semantinio ryšio su kitomis to žodžio formomis. Formų *kieno, niekieno, kažkieno* „posesiškumo“ požymis, matyti, irgi laikomas nevyraujančiu, kad jos mūsų žodynuose nelaikomos savybiniais įvardžiais; pagal funkcijas šios formos turėtų būti vertinamos panašiai kaip *mano, tavo, savo*.

Prieiname prie išvados, kuri minėtame straipsnyje vadinama paradoksalia, o „Replikoje“ konstatuojama kaip visai neįmanoma: „formos *mano, tavo, savo* negali būti vienu metu ir iškritusios iš linksniavimo, ir likusios kilmininku...“⁹. Tai visai įmanoma, jei vieną kartą jas vertinsime sintagmiškai, o kitą kartą – semantiškai. Panašūs reiškiniai vyksta iš atskirų linksnių besiformuojant prieveiksmiams: abstraktesnio žodžio linksnio forma, dažnai vartojama tik tam tikrai funkcijai reikšti, ima stabarėti, suaugti su tos funkcijos reikšme, pamažu prarasti ryšį su kitomis to žodžio formomis, bet kartu gali dar išlaikyti ir vieną kitą to linksnio formos savybę, pavyzdžiui, ribotą galėjimą prisijungti derinamuosius pažyminius. Tokie faktai išsamiai aptarti K. Ulvydo darbuose. Ne be reikalo jis vartoja savotiš-

⁸ Įvardžiai *manas, tavas, savas* bendrinėje kalboje, žinoma, reti, tačiau, skelbdami juos esant už bendrinės kalbos ribų (plg. Žulys V. Min. str., p. 176–177), brėžiame pernelyg griežtą ribą tarp kalbos periferinių ir pagrindinių faktų. Tokia riba bendrinei kalbai nenaudinga, nes žodžiai *manas, tavas, savas*, kuriuos, beje, kai kurios tarmės šiek tiek skiria nuo *mano, tavo, savo* (žr. LKG, t. 1, p. 675), bendrinei kalbai stilistiškai gana praverčia. Teorinė išvada, kuri reikalauja eliminuoti gana paplitusius tarminius faktus, paprastai didelio pasitikėjimo nekelia.

⁹ Kalbotyra, t. 29 (1), p. 122.

ką terminą „hibridai (daiktavardžiai –rieveksmiai)“¹⁰, pavyzdžiui, tokiais atvejais: *Negarbė* (plg. *Didelė negarbė*) *vengti darbo*. *Rugiai jau metas* (plg. *pats metas*) *pjauti*¹¹. Taigi ir formos *mano, tavo, savo* sintagminiu požiūriu gali būti laikomos sustabarėjusiais kilmininkais (nesvarbu kieno), o semantiniu – savybiniais įvardžiais.

Laikyti formas *mano, tavo, savo* ir nekaitomaisiais kilmininkais, ir kartu savybiniais įvardžiais yra susidariusios tradicijos, kurios siekia kur kas toliau, negu vienas kitas dabartinis vadovėlis. J. Jablonskis *mano, tavo, savo* vadino nelinksniuojamaisiais kilmininkais ir tiesiog kilmininkais, tačiau tas formas pateikė prie savybinių įvardžių. Jo tiesiog rašoma: „Savybiniais įvardžiais eina ir kilmininkai *mano, tavo, savo*“¹². Panašiai manęs ir J. Endzelynas: jis mini, kad latvių „tarmės – kaip ir lietuvių kalba – vartoja kilmininkus *mana, tava, sava* (= liet. *mano, tavo, savo*) kaip nekaitomus savybinius įvardžius¹³. Chr. Stangas nurodo, kad *tav-, sav-* kamienai visoje įvardžių *tu, savęs* paradigmoje galėję atsirasti iš datyvo ir posesyvo, bet pastarojo nelaiko tiesiog asmeninio įvardžio kilmininku¹⁴. J. Otrebskis iš pradžių kaip savybinius įvardžius pateikia tik *manas, tavas, savas*, tačiau toliau pastebi: „Reikšme „nasz“ ir „wasz“ yra vartojamos įvardžių *mes* ir *jūs* kilmininko formos, t. y. *mūsų* ir *jūsų*. Ir reikšme „moj“ ir „twoj“ vartojamos kilm. formos. Tačiau, būtina pažymėti, tai nėra asmeninių, o savybinių įvardžių formos“¹⁵. Regis, čia išdėstyti požiūriai nesutampa (ar bent ne visiškai sutampa) su V. Žulio išvadomis¹⁶.

Nėra ko nutylėti, kad šis tradicinis požiūris turi ir silpnųjų pusių: 1) subjektinę formų *mano, tavo, savo* vartoseną su pasyvo formomis galima paaiškinti nebent priimant, kad čia subjektas nėra tikras – „pažeminto rango“ ir kad tarp jo ir posesyvumo yra tolimas semantinis ryšys¹⁷; 2) tenka sutikti, kad nekaitomoji forma eina valdomųjų žodžių pozicijoje, kas pagal įsigalėjusį valdymo supratimą lietuvių kalbai gana neįprasta (nors jau ir tokių junginių turime, pvz.: *taksi vairuo-*

¹⁰ Žr. Ulvydas K. Vienaskaitos vardininko kilmės prieveksmiai. – Kn.: LKK. V., 1969, t. 11, p. 8.

¹¹ Pavyzdžiai imami iš K. Ulvydo, žr. ten pat, p. 9.

¹² Jablonskis J. Rinktiniai raštai. – V., 1957, t. 1, p. 225.

¹³ Endzelīns J. Latviešu valodas gramatika. – Rīgā, 1951, lpp. 520.

¹⁴ Stang Chr. S. Vergleichende Grammatik der Baltischen Sprachen. – Oslo – Bergen – Trömsö, 1966, p. 253.

¹⁵ Otrebski J. Gramatyka języka litewskiego. – Warszawa, 1956, t. 3, s. 145.

¹⁶ Minėto straipsnio 8-oje išnašoje rašoma: „šiame straipsnyje remiamas požiūris, kaip vėliau bus nurodyta, jau senokai figūruoja kalbinėje literatūroje“, Žulys V. Min. veik., p. 167.

¹⁷ Šiai funkcijai reikšti su neveikiamąja rūšimi rusų kalba vartoja ne savybinius įvardžius (kurie kitur, kaip minėta, atitinka mūsų formų *mano, tavo* funkcijas), o asmeninių įvardžių įnagininkus, o lotynų kalba atitinkamus abliatyvus (su prielinksniu *a*). Vadinasi, galima būtų ir tokia išvada: mūsų formos *mano, tavo, savo*, vartojamos šioje pozicijoje, nesietinos nei su atributine (savybine), nei su objektine vartoseną.

tojas, Peru sostinė, meniu pradžia); 3) į linksnio formą vienaip žiūrima sintagmiškai, kitaip paradigmškai.

Vadinasi, ir išvadai, kad *mano*, *tavo*, *savo* yra sustabarėjusios kilmininko formos – savybiniai įvardžiai, ir išvadai, kad tai yra paradigminiai asmeninių įvardžių kilmininkai, galima rasti argumentų ir „už“, ir „prieš“. Praktikos reikalui, atrodo, vis dėlto parankesnė tradicinė išvada¹⁸. V. Žulys, išryškinęs formų *mano*, *tavo*, *savo* kilmininkiškąjį pobūdį, žinoma, atliko naudingą darbą, nes šiuo metu į jas daugiau buvo žiūrima vien kaip į savybinius įvardžius.

SMULKMENA

XLII

K. Sirvydo trikalbio žodyno naujojo leidimo rodyklėje¹ per neapsižiūrėjimą šalia taisyklingos bendraties *lieti* (ir *aplieti*, *ažulieti*, *įlieti*, *išlieti*, *palieti*, *pralieti*) atsirado nebuvėlė forma *lėti* (resp. *aplėti*, *ažulėti*, *įlėti*, *išlėti*, *palėti*, *pralėti*). Tai nesusipratimas, kurį sukėlė *apleiu* ‘aplieju’, *leimas* ‘liejimas’ tipo parašymai. Jie taisyklingi, nes Sirvydas vartojo senesnes šio veiksmazodžio esamojo ir būtojo kartinio laiko formas, kurias ir dabar dar turi išlaikę dalis rytų aukštaičių ir žemaičių, būtent, *lėja* ‘lieja’, *lėjo* ‘liejo’ šalia bendraties *lieti*. Todėl jo *leimas* (*apleimas*, *išleimas*, *praleimas*) ir *leieias* (*ižleieias*) traktuotina kaip *lėjimas* (*aplėjimas*, *išlėjimas*, *pralėjimas*) ir *lėjėjas* (*išlėjėjas*), bet ne *liejimas* (*apliejimas*, *išliejimas*, *praliejimas*) ir *liejėjas* (*išliejėjas*). Dabartinės bendrinės kalbos formos *lieja*, *liejo* yra antrinės su šaknies vokalizmu iš bendraties *lieti*. Sirvydo parašymas I. sg. praes. *apleiu* šalia dažnesnio *apleiu* rodo, kad [antrinės formos (bent esamojo laiko) jau ir XVII a. pasitaikydavo rytų Lietuvoje.

¹⁸ Mokykliniuose vadovėliuose iš dviejų alternatyvių sprendimų pirmenybė turėtų būti teikiama tradiciniam: mokykla neprivalo atsisakyti tradicinio interpretavimo, kol yra jį palaikančių argumentų. Beje, šiuo metu V klasės vadovėlyje formos *mano*, *tavo* pateikiamos įvardžių *aš*, *tu* paradigmose, o IX–XI klasių vadovėlyje – tose paradigmose jų nėra.

¹ Pir masis lietuvių kalbos žodynas. – V., 1979, p. 659–895.